

Οι Μεσαιωνικές Εβραϊκές κοινότητες της Ζίχνας και της Καστοριάς: Αρχαιακές μαρτυρίες

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ

Μία από τις πολλές κατευθύνσεις που μπορεί να λάβει η μελέτη κοινωνιών του παρελθόντος είναι και η επικέντρωση σε επιμέρους ομάδες του πληθυσμού, με διακριτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως π.χ. η θρησκεία, η γλώσσα κ.α. Στο πλαίσιο αυτής της θεματικής, κεντρικό ζητούμενο της έρευνας είναι η θέση της επιμέρους ομάδας στην κοινωνία και οι σχέσεις της με το κυρίαρχο στοιχείο, με ειδικότερη αναφορά σε ζητήματα όπως πολιτιστικές επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις, νομικό καθεστώς και κοινοτική οργάνωση, γεωγραφικός εντοπισμός και αριθμητική δυναμική. Με σημείο αναφοράς τα παραπάνω, επιδιώκεται εδώ η διερεύνηση μερικών όψεων της ιστορίας του εβραϊκού στοιχείου στη βυζαντινή κοινωνία. Επιλέγεται έτσι μία επιμέρους ομάδα του πληθυσμού της βυζαντινής επικράτειας, οι Εβραίοι, των οποίων η θρησκεία αποτελεί το βασικότερο στοιχείο ταυτότητας, κοινωνικής και κοινοτικής συγκρότησης, αλλά και ετερότητας αναφορικά με τους γείτονές τους, όπως και καθορισμού της κρατικής πολιτικής απέναντί τους.

Το ερέθισμα για την ενασχόληση με αυτό το θέμα δόθηκε από την «ανακάλυψη» πηγών οι οποίες, αν και δημοσιευμένες, δεν έχουν μέχρι τώρα χρησιμοποιηθεί στη συγγραφή της ιστορίας του βυζαντινού εβραϊκού στοιχείου. Οι πηγές αυτές, που συνίστανται από έγγραφα απογραφικού τύπου, βυζαντινό στην περίπτωση την Ζίχνας, οθωμανικό στην περίπτωση της Καστοριάς, δείχνουν και σε μεθοδολογικό επίπεδο τις αυξημένες δυνατότητες που παρέχει στην έρευνα η σύζευξη πηγών προερχόμενων από διαφορετικά ιστορικά πλαίσια. Αναφορικά με τη Ζίχνα, η διερεύνηση που ακολουθεί βασίζεται στα δεδομένα αποσπάσματος *πρακτικού* του πρώτου μισού του 14ου αιώνα από το πρόσφατα δημοσιευμένο σώμα εγγράφων των αρχείων της μονής Προδρόμου Σερρών, του λεγόμενου «Κώδικα Β», που περιέχει καταγραφή μέρους των Εβραίων κατοίκων της πόλης¹. Καθώς το έγγραφο αυτό δημοσιεύτηκε αρκετά

1. Bénou 1998, 209.

πρόσφατα, είναι φυσικό τα δεδομένα που παρέχει να μην έχουν ακόμη αξιοποιηθεί στην ιστοριογραφία των Εβραίων του Βυζαντίου, κάτι που επιχειρείται στη συνέχεια του παρόντος. Αντίθετα, το οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο, που περιέχει καταγραφή των υπόχρεων φόρου Εβραίων κατοίκων της Καστοριάς, έχει δημοσιευτεί σε σλαβομακεδονική μετάφραση ήδη από το 1973². Δυστυχώς, η σειρά, στα πλαίσια της οποίας δημοσιεύτηκε το κατάστιχο, παρέμεινε άγνωστη διεθνώς για πολλά χρόνια, με αποτέλεσμα τα χρησιμότερα στοιχεία που παρέχει για τον εβραϊκό πληθυσμό της Καστοριάς να μην έχουν γίνει αντιληπτά από τους ειδικούς ερευνητές και να μην έχουν χρησιμοποιηθεί σε βασικές μελέτες που κυκλοφόρησαν αργότερα, κυρίως του Bowman, με πεδίο αναφοράς την εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς αυτή καθαυτή, είτε ως συμβολή σε πιο γενικά ζητήματα, όπως οι ονομαστικές πρακτικές των Εβραίων του Βυζαντίου, που γενικά έχουν πολύ περιορισμένη τεκμηρίωση³. Πρέπει μάλιστα να τονιστεί, ότι παρόλο που η καταγραφή αυτή των Εβραίων της Καστοριάς πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1445, δηλ. γύρω στα εξήντα χρόνια μετά την οθωμανική κατάκτηση της πόλης, η εξαιρετικά πρόωμη χρονολογία της επιτρέπει την ένταξη της μαρτυρίας αυτής στην τεκμηρίωση της βυζαντινής περιόδου. Η εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς άλλωστε παρουσίαζε τότε χαρακτηριστικά που η διαμόρφωσή τους ανάγεται στο πλαίσιο της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Η συμβολή των νέων στοιχείων, που εκτίθενται παρακάτω, εντοπίζεται πρώτα στο δημογραφικό πεδίο, αφού τα απογραφικά δεδομένα που περιέχουν δίνουν μία ένδειξη της αριθμητικής δύναμης των κοινοτήτων αυτών, κάτι που μέχρι σήμερα αποτελεί βασικό ζητούμενο της βυζαντινής εβραϊκής ιστοριογραφίας, αφού η μόνη ανάλογη μαρτυρία που έχει γίνει γνωστή και αξιοποιηθεί είναι τα, προβληματικής ερμηνείας, αριθμητικά δεδομένα που παρέχει ο Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης για όσες εβραϊκές κοινότητες αναφέρονται στο οδοιπορικό του⁴. Πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι τα απογραφικά δεδομένα για τις κοινότητες της Ζίχνας και της Καστοριάς, όντας στατικά και μεμονωμένα, δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της δημογραφικής ιστορίας των κοινοτήτων αυτών σε σχετική έστω διαχρονία, όσο και αν συμβάλλουν στην αποκατάσταση της δημογραφικής τους εικόνας κατά την εποχή σύνταξης των εγγράφων.

Το δεύτερο και ουσιαστικότερο πεδίο στο οποίο συμβάλλουν τα απογραφικά δεδομένα που χρησιμοποιούνται σε αυτή τη μελέτη είναι αυτό της ονομαστικής, καθώς παρέχουν μία σειρά ονομάτων Εβραίων κατοίκων των δύο αυτών πόλεων. Η ιδιαίτερη σημασία της ύπαρξης αυτού του ανθρωπωνυμικού υλικού τονίζεται από τη γενικότερη έλλειψη μελετών που να καταπιάνονται με την ονομαστική των Ρωμανικών Εβραίων, σε αντίθεση με αντίστοιχες μελέτες που έχουν γραφτεί για το εβραϊκό στοιχείο σε άλλες κοινωνίες⁵. Στη συνέχεια, με τη μελέτη αυτού του ανθρωπωνυ-

2. Sokoloski 1973, 76.

3. Bowman 1985, 62-3, 164-7.

4. Asher 1840. Αξιοποιείται επαρκώς από τον Bowman 1985, 49-96.

5. Χαρακτηριστικές είναι οι μελέτες που αφορούν στην ονομαστική του εβραϊκού πληθυσμού της αρχαίας Ρώμης, με βάση ανθρωπωνυμικό υλικό από τις επιτύμβιες επιγραφές. Βλ. Leon 1960. Rutgers 1995,

μικρού υλικού επιδιώκεται η κατάδειξη πολιτισμικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού αυτού, καθώς και στοιχείων της πολιτιστικής αλληλεπίδρασης με την κυρίαρχη εθνοπολιτισμική ομάδα.

Στο σημείο αυτό, και προκειμένου να ολοκληρωθεί η ανάπτυξη των εισαγωγικών διευκρινίσεων, κρίνεται απαραίτητο να εκτεθούν συνοπτικά τα βασικά δεδομένα της εβραϊκής παρουσίας στη βυζαντινή κοινωνία. Οι γνωστοί και ως «Ρωμανίτες» Εβραίοι που ζούσαν στα όρια του βυζαντινού κράτους, όπως αυτά διαμορφώθηκαν κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο (Βαλκάνια, Μικρά Ασία), καθώς και εντός των διαδόχων κρατικών σχηματισμών που ακολούθησαν τη συρρίκνωση της βυζαντινής επικράτειας κατά την ύστερη περίοδο, είχαν γενικά τις καταβολές τους στην παλαιότερη εβραϊκή διασπορά, των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Μία περίπτωση ενίσχυσης του πληθυσμού αυτού είναι γνωστή στις αρχές του 11ου αιώνα, όταν αραβόφωνοι Εβραίοι της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης διέφυγαν στη βυζαντινή επικράτεια κατά το σύντομο αλλά σφοδρό διωγμό που εξαπέλυσε εναντίον τους ο Φατιμίδης χαλίφης Al Hakim, μεταξύ των ετών 1012 και 1016⁶. Μπορούμε να θεωρούμε βέβαιο ότι το μεταναστευτικό αυτό κύμα, αφού ενίσχυσε τις εβραϊκές κοινότητες του βυζαντινού χώρου, ακολούθηθηκε από τη σταδιακή πολιτιστική αφομοίωση των επήλυδων από τους ντόπιους Ρωμανίτες.

Η θέση του εβραϊκού πληθυσμού στη βυζαντινή κοινωνία ήταν μάλλον παράδοξη. Από τη μια ζούσαν σε ένα περιβάλλον κυριαρχούμενο από αντι-εβραϊκό λόγο με κύριο φορέα εκπόρευσης την εκκλησία, που συντελούσε στην αναπαραγωγή των εναντίον τους προκαταλήψεων, από την άλλη τύγγαναν νομικής αναγνώρισης από το κράτος, η οποία ακολουθείτο από προβλέψεις για την κοινοτική τους συγκρότηση, και ενίοτε από προνόμια για όσους ασκούσαν επαγγέλματα με μεγάλη οικονομική σημασία όπως οι ειδικοί στην κατεργασία του μεταξιού. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, παρά τη μικρή αριθμητική του δύναμη και το ασήμαντο ποσοστό που αντιπροσώπευε στο σύνολο του πληθυσμού, το εβραϊκό στοιχείο επιβίωσε στη βυζαντινή κοινωνία καθ' όλη τη μακρά περίοδο της ιστορίας της. Οι περιπτώσεις βίαιων εκδηλώσεων κατά των Εβραίων από τους γείτονές τους ήταν σπάνιες, ενώ αλλαγή της αυτοκρατορικής πολιτικής απέναντί τους και εφαρμογή μέτρων υποχρεωτικού εκχριστιανισμού συνέβη σε δύο μόνο περιπτώσεις κάτω από συγκυριακές προϋποθέσεις, στα χρόνια της δυναστείας του Ηρακλείου (7ος αι.) και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα από το Θεόδωρο Δούκα της Ηπείρου και τους Λασκαρίδες της Νίκαιας. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις η πολιτική υποχρεωτικού εκχριστιανισμού των Εβραίων δεν τελεσφόρησε, έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι ο εκχριστιανισμός των Εβραίων τελικά δεν εφαρμόστηκε λόγω αντιρρήσεων των εκκλησιαστικών παραγόντων που δεν επιθυμούσαν την ένταξη προσώπων αμφίβολης πίστης στο ποίμνιο

139-75. Για τις ονομαστικές πρακτικές των Ρωμανιτών βλ. συνοπτικό σχόλιο του Bowman 1985, 166, σχετικά με την υιοθέτηση ελληνικών ονομάτων.

6. Goitein 1971, 299-300.

τους και αφετέρου προτιμούσαν τη συνέχιση της διακριτής παρουσίας του εβραϊκού στοιχείου ώστε να λειτουργεί ως διαρκής στόχος των ιδεολογικών βελών τους⁷.

Κυριότερο χαρακτηριστικό των Ρωμανιτών ήταν η ελληνοφωνία, καθώς η γνώση της ελληνικής ήταν καθολική και η χρήση της είχε επικρατήσει στην κοινωνική και καθημερινή ζωή τους. Η χρήση της εβραϊκής, στην κλασική ή τη *μισναϊκή* εκδοχή της περιοριζόταν στη λατρεία (αν και σε αυτόν ακόμη το χώρο σταδιακά κέρδιζε έδαφος η χρήση της ελληνικής) και η γνώση της στους λογίους και στο ιερατείο (τους ραββίνους)⁸. Δευτερεύον χαρακτηριστικό τους που επίσης τους διακρίνει από άλλες εβραϊκές ομάδες είναι η ανάπτυξη ιδιαίτερου λατρευτικού τυπικού, του *mahzor romania*⁹. Η διάκριση των Ρωμανιτών από άλλες εβραϊκές ομάδες αποκτά ιδιαίτερο ιστοριογραφικό βάρος αναφορικά με την οθωμανική περίοδο, όταν αυτοί συνυπάρχουν πλέον με άλλες πολυπληθέστερες ομάδες επήλυδων Εβραίων, τους γερμανόφωνους Ashkenazim και τους ισπανόφωνους Sefardim (Σεφαρδαίτες), που από τα τέλη του 15ου αιώνα εγκαθίστανται μαζικά στην οθωμανική επικράτεια, προερχόμενοι από την Κεντρική Ευρώπη και τη δυτική Μεσόγειο αντίστοιχα¹⁰.

Άλλη πολύ βασική παράμετρος του ιστορικού βίου των Ρωμανιτών είναι η ασυνέχεια που χαρακτηρίζει την οικιστική ιστορία τους, με σημείο αναφοράς την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, και ακριβέστερα τον επανεποικισμό αυτής από τους Οθωμανούς. Στα πλαίσια της γνωστής πολιτικής του Μεχμέτ του Πορθητή προς αποκατάσταση της πληθυσμιακής φθοράς που είχε υποστεί η πόλη, όχι μόνο κατά την Άλωση αλλά και στη διάρκεια των προηγούμενων δεκαετιών, ξεκίνησαν εξαρχής αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών (*sürgün*) προς αυτή. Από τους πρώτους που μεταφέρθηκαν στην οθωμανική πλέον Κωνσταντινούπολη ήταν οι Εβραίοι από τα περισσότερα υπό οθωμανική εξουσία μέρη, περιλαμβανομένων και όλων των κοινοτήτων της Μακεδονίας¹¹. Το στοιχείο αυτό της οικιστικής ασυνέχειας αποδεικνύεται μέσα από τη μελέτη των οθωμανικών καταστίχων, και αυτών της Κωνσταντινούπολης του 16ου και 17ου αιώνα που αποκαλύπτουν την κοινοτική συγκρότηση των εγκαταστημένων στην Κωνσταντινούπολη Ρωμανιτών σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής τους, αλλά και των καταστίχων της Ανατολικής Μακεδονίας των ετών 1454/55 και 1478/79 από τα οποία διαπιστώνεται η πλήρης απουσία Εβραίων στη

7. Γενικά για τη θέση των Εβραίων στη βυζαντινή κοινωνία, βλ. Sharf 1966, 1971, 1977. Bowman 1985. Jacoby 1993. De Lange 2000. Για ειδικές μελέτες με επιμέτρηση σε επιμέρους κοινότητες της βυζαντινής επικράτειας, βλ. Bowman 1980, 1982. Καλαϊτζάκης 1993-94. Λαμπροπούλου 1993, 1995, 1999. Μουτζάλη 1995.

8. Για εκτενή διαπραγμάτευση του ζητήματος της ελληνοφωνίας και τη θέση της εβραϊκής μεταξύ των Ρωμανιτών, βλ. Sharf 1966, 70 (στον τόμο της αναδημοσίευσης). Bowman, 1985, 164-7. Για την εξέλιξη της εβραϊκής γλώσσας κατά την ύστερη αρχαιότητα και εξής, βλ. Emerton 1993, 272-73.

9. Για το *mahzor romania*, βλ. Stavroulakis και Devinney 1992, 18-9.

10. Γενικά για το εβραϊκό στοιχείο στην οθωμανική επικράτεια και κοινωνία (ιδίως κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο), βλ. Goodblatt 1952. Epstein 1980. Shmüelévitz 1984. Boskov, Epstein και Andreev 1990. Levy 1994. Benbassa και Rodrigue 1995.

11. Bowman 1985, 168, 189-90, 193. Lowry 1986, 323-5, 333-6.

Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις που είναι γνωστό ότι παλαιότερα εμπεριείχαν εβραϊκό πληθυσμό, όπως οι Σέρρες, η Ζίχνα, η Δράμα και η Χριστούπολη (στη θέση της νεώτερης Καβάλας)¹². Οι εβραϊκές κοινότητες της Θεσσαλονίκης και άλλων μακεδονικών πόλεων των νεωτέρων χρόνων, με το πρόσφατο τραγικό τέλος, έλκουν την καταγωγή τους από νεήλυδες Σεφαρδείτες και Ashkenazim και δεν αποτελούν συνέχεια των μεσαιωνικών κοινοτήτων των Ρωμανιτών¹³.

Η πληρέστερη έως τώρα χαρτογράφηση των ρωμανιτικών κοινοτήτων, από το 12ο έως το 15ο αιώνα, έχει γίνει από τον Bowman ο οποίος έχει αξιοποιήσει το σύνολο των διαθέσιμων πηγών έως την εποχή κυκλοφορίας του έργου του (1985) και δίνει το πρότυπο βάσει του οποίου μπορούμε να κατατάξουμε σε σύνολα τις σχετικές μαρτυρίες¹⁴. Πρώτο σύνολο αποτελούν οι αναφορές του Ισπανοεβραίου περιηγητή του 12ου αιώνα, Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ο οποίος καταγράφει τις εβραϊκές κοινότητες που συνάντησε κατά την διαδρομή του στη βυζαντινή επικράτεια, δίνοντας μάλιστα το πληθυσμιακό μέγεθος της κάθε κοινότητας και τα ονόματα των επικεφαλής. Δεύτερο σύνολο αποτελούν τα κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης του 16ου και 17ου αιώνα στα οποία, όπως προαναφέρθηκε, οι διάφορες εβραϊκές ομάδες καταγράφονται με αναφορά στον τόπο καταγωγής τους¹⁵. Τρίτο σύνολο αποτελούν οι διάφορες τυχαίες και μεμονωμένες μαρτυρίες.

Για τον Βενιαμίν πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν επιδιώκει να καταγράψει το σύνολο των εβραϊκών κοινοτήτων της χώρας, αλλά απλώς αναφέρεται στις κοινότητες που συναντά ο ίδιος στα μέρη από τα οποία διέρχεται (για το λόγο αυτό δεν πρέ-

12. Για τα κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης του 16ου και 17ου αιώνα, βλ. Heyd 1953, 299-314. Epstein 1980, 178-82. Τα κατάστιχα που αναφέρονται στην Ανατολική Μακεδονία βρίσκονται στη συλλογή *tapu ve tahrir defterleri* των Başbakanlık Arşivleri της Κωνσταντινούπολης, με αριθμούς 3 και 7, και χρονολογούνται στα 1454/55 και 1478/79 αντίστοιχα. Το κατάστιχο του 1454/55 έχει εκδοθεί σε σλαβομακεδονική μετάφραση από τον Stojanovski (1978), ενώ το αντίστοιχο του 1478/79 παραμένει ανέκδοτο. Για την χρονολόγηση του πρώτου καταστίχου στο έτος 1454/55, βλ. Ursinus 1986.

13. Αντίθετα, από τη μεταφορά στην Κωνσταντινούπολη φαίνεται ότι εξαιρέθηκε μέρος των Ρωμανιτών που κατοικούσαν σε πόλεις της δυτικής και νότιας Ελλάδας με χαρακτηριστικές περιπτώσεις την Άρτα, τα Γιάννενα, τη Θήβα, και την Πάτρα, όπου η παρουσία Ρωμανιτών προκύπτει και από μεταγενέστερες μαρτυρίες. Βλ. Balta 1992, 116-7. Bornstein-Makovetsky 1992, 207-15. Stavroulakis και Devinney 1992, 103-6, 222-4, 253-9. Μουτζάλη 1995, 83, 86. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των Τριγάλων, καθώς σε καταγραφή φορολογικού καταστίχου του έτους 1454/55 δεν υπάρχει αναφορά για την ύπαρξη εβραϊκού στοιχείου στην πόλη, οπότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι Εβραίοι της πόλης είχαν μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη στο σύνολό τους. Παρ' όλα αυτά, από μαρτυρίες του 16ου αιώνα πληροφορούμαστε ότι πλάι στους πρόσφατα εγκατεστημένους Σεφαρδείτες υπήρχε και μικρή ομάδα Ρωμανιτών με δική τους συναγωγή. Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε είτε ότι μερικοί από τους παλιούς Ρωμανίτες κατοίκους είχαν αποφύγει τη μεταφορά στην Κωνσταντινούπολη και παρέμεναν στην πόλη το 1454/55 διαφεύγοντας της προσοχής των φορολογικών υπαλλήλων που συνέταξαν το κατάστιχο εκείνου του έτους, είτε ότι κάποιιοι Ρωμανίτες εγκαταστάθηκαν εκ νέου στα Τρίγала το 16ο αιώνα παράλληλα με τους νεήλυδες από τη δυτική Μεσόγειο. Βλ. Beldiceanu και Nasturel 1983, 121-22. Stavroulakis και Devinney 1992, 191. Μπίχτα 1997, 295-310.

14. Bowman 1985, 49-96.

15. Βλ. παραπάνω, σημ. 8.

πει να προκαλεί απορία η μη αναφορά του στην Καστοριά). Υπάρχει επίσης διχογνωμία για το αν οι αριθμοί που δίνει αφορούν συνολικό αριθμό προσώπων ή μόνο τους επικεφαλής νοικοκυριών. Ειδικά για το μακεδονικό χώρο, μας πληροφορεί για την ύπαρξη Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, η πλέον πολυάριθμη κοινότητα της περιοχής (παράτιθεται ο αριθμός των πεντακοσίων), και ανατολικά αυτής για μία ολιγομελή κοινότητα σε τοποθεσία την οποία καταγράφει ως Mitrizzi, που μπορεί να ταυτιστεί με το χωριό Δημητρίτσι της περιοχής Σερρών, και επιπλέον στη Δράμα και στη Χριστούπολη¹⁶. Εντύπωση προκαλεί η μη αναφορά των Σερρών, μπορεί όμως να υποστηριχτεί ότι οι Εβραίοι του Δημητρίτσιου δραστηριοποιούντο οικονομικά και επαγγελματικά στις Σέρρες, αλλά ίσως δεν τούς ήταν τότε επιτρεπτό να διαμένουν μέσα στην πόλη (ο ίδιος ο Βενιαμίν μας πληροφορεί ότι και οι Εβραίοι της Άρτας ζούσαν τότε σε τοποθεσία έξω από την πόλη¹⁷).

Από το δεύτερο σύνολο μαρτυριών, δηλ. τα κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης και ειδικότερα τα παλαιότερα αυτών, των ετών 1540 και 1545, πληροφορούμαστε για την προ του 1453 ύπαρξη εβραϊκών κοινοτήτων στις Σέρρες, τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, την Καστοριά, το Μοναστήρι, την Οχρίδα, τη Στρώμνιτσα, το Στίπιο και τα Σκόπια¹⁸. Μεμονωμένες, τέλος, μαρτυρίες από την περίοδο μεταξύ του 12ου και του 15ου αιώνα σχετικές με την παρουσία Εβραίων αναφέρονται στην Οχρίδα, την Καστοριά, τις Σέρρες, τη Ζίχνα και την αγροτική τοποθεσία Άγιος Κωνσταντίνος κοντά στο χωριό Στρεάζιστα της ευρύτερης περιοχής Σερρών¹⁹. Με εξαίρεση τις μεγαλύτερες πόλεις, και ειδικά την Καστοριά για την οποία υπάρχει σειρά μαρτυριών από τον 11ο μέχρι και το 15ο αιώνα, η διαχρονικότητα των κοινοτήτων αυτών δεν είναι δεδομένη. Οι Εβραίοι του Δημητρίτσιου, της Δράμας και της Χριστούπολης μνημονεύονται μόνο άπαξ, από το Βενιαμίν κατά το 12ο αιώνα. Αυτοί της Ζίχνας και του Αγίου Κωνσταντίνου, που γίνονται γνωστοί από μαρτυρίες του 14ου αιώνα, επίσης δεν αναφέρονται έκτοτε²⁰. Τα κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης μάλιστα δεν εμπεριέχουν στοιχεία για άλλη κοινότητα με ρίζες στην ανατολική Μακεδονία, εκτός από αυτή των Σερραίων. Η ασυνέχεια αυτή μπορεί να εξηγηθεί αν υποθέσουμε ότι κάποιες από αυτές τις εβραϊκές εγκαταστάσεις είχαν σχετικά σύντομη διάρκεια και είχαν ήδη πάψει να υφίστανται πριν από τη μεταφορά των πληθυσμών στην Κωνσταντινούπολη, είτε ότι όλοι οι Εβραίοι της ανατολικής Μακεδονίας, ασχέτως του ιδιαίτερου τόπου προέλευσής τους, εντάχθηκαν μετά την εκτόπιση στην κοινότητα των Σερραίων και στο εξής παρουσιάζονται κάτω από το όνομα αυτών.

Τα επιπλέον στοιχεία που επιχειρείται να αξιοποιηθούν εδώ, και αφορούν τις κοινότητες της Ζίχνας και της Καστοριάς, ανήκουν και αυτά στην κατηγορία των

16. Asher 1840, 49-50.

17. Asher 1840, 46.

18. Epstein 1980, 178-80.

19. Bowman 1985, 62-3, 241.

20. Για την παρουσία Εβραίων στην τοποθεσία Άγιος Κωνσταντίνος της Ανατ. Μακεδονίας, βλ. Lemerle κ.ά. 1979, 85. Σίρκονιτς 1956, 142.

τυχαίων και μεμονωμένων μαρτυριών, αλλά ως απογραφικά έγγραφα παρέχουν όγκο και εύρος πληροφοριών που δεν μπορεί να δοθεί από οποιαδήποτε άλλη αποσπασματική μαρτυρία. Ξεκινώντας από τη Ζίχνα, η ύπαρξη εβραϊκού πληθυσμού σε αυτή κατά το 14ο αιώνα είναι από καιρό γνωστή χάρη σε δύο έγγραφα των ετών 1333 και 1345 που σώζονται στα αρχεία της μονής Προδρομού Σερρών, και που έχουν από καιρό δημοσιευτεί. Από τα έγγραφα αυτά γίνεται γνωστό ότι ο φόρος ύψους 20 υπερπύρων που κατέβαλλαν οι Εβραίοι της Ζίχνας είχε εκχωρηθεί σαν πρόσδοδος στο μοναστήρι αυτό²¹. Επιπλέον, η γνώση μας για την ύπαρξη εβραϊκού πληθυσμού στην υστεροβυζαντινή Ζίχνα εμπλουτίζεται από την ύπαρξη δύο εβραϊκών επιτύμβιων επιγραφών, οι οποίες βρέθηκαν *in situ* και στη συνέχεια αναγνωρίστηκαν και δημοσιεύτηκαν από το Νικόλαο Μουτσόπουλο²².

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή της μελέτης, η γνώση μας για το εβραϊκό στοιχείο της Ζίχνας εμπλουτίζεται σε μεγάλο βαθμό χάρη στην πρόσφατη δημοσίευση των εγγράφων του κώδικα Β της μονής Προδρομού, που περιλαμβάνει και το *πρακτικό* των Εβραίων κατοίκων της πόλης. Το έγγραφο αυτό, πιθανώς του 1333 ή λίγο μεταγενέστερο, περιέχει ημιτελή λίστα των Εβραίων αυτών με ονομαστική καταγραφή και επιπλέον τα περιουσιακά στοιχεία και το ποσό φόρου που αντιστοιχεί σε κάθε οικογένεια, πρόκειται δηλαδή για απόσπασμα *πρακτικού*²³. Καταγράφονται 12 νοικοκυριά με συνολικό αριθμό μελών 34 άτομα. Καθώς το συνολικό ύψος του φόρου που κατέβαλλαν εννέα από τα νοικοκυριά αυτά ανέρχεται σε 4.25 υπέρπυρα, δηλ. στο ένα πέμπτο περίπου του ποσού που κατέβαλλε η κοινότητα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συνολική δύναμή της ήταν περί τα 40 με 50 νοικοκυριά, με οροφή συνολικού αριθμού προσώπων τα 250. Η προσέγγιση αυτή της αριθμητικής δύναμης της εβραϊκής κοινότητας έχει σχετική μόνο αξία αφού δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τον αριθμό όλων των κατοίκων της Ζίχνας την ίδια εποχή και έτσι να υπολογίσουμε την αναλογία των Εβραίων σε συνολικό πληθυσμό²⁴. Από τους επικεφαλής των καταγραμμένων νοικοκυριών, οι τρεις έχουν στην κατοχή τους αμπέλια και ιδιόκτητο βιοτεχνικό εργαστήριο, άλλοι δύο μόνο αμπέλια και ένας ακόμη μόνο εργαστήριο. Οι κάτοχοι εργαστηρίου πιθανότατα εργάζονται σε αυτά οι ίδιοι, αλλά η κατοχή και αμπελιών ενίοτε από τα ίδια πρόσωπα δείχνει ότι η άσκηση εμποροβιοτεχνικής δραστηριότητας δεν αποτελεί τη μόνη πηγή βιοπορισμού τους. Η απουσία όμως ζώων άρωσης δείχνει ότι κανείς από αυτούς δεν ήταν κατά κύριο λόγο αγρότης.

Στην περίπτωση της Καστοριάς, η παρουσία εβραϊκού πληθυσμού ήδη από τον 11ο αιώνα, γίνεται κυρίως γνωστή από τους αξιολογους λόγιους που ανέδειξε η κοι-

21. Guillou 1955, 98, 129.

22. Μουτσόπουλος 1986, 254-6.

23. Βένου 1998, 208-9.

24. Ενδεικτικά παρατίθεται η εκτίμηση του συνολικού πληθυσμού της Ζίχνας μετά τα μέσα του 15ου αιώνα με βάση των αριθμό καταγραμμένων προσώπων (φορολογικών μονάδων, επικεφαλής νοικοκυριών) που παρέχουν τα κατάστιχα του 1454/55 και του 1478/79, 598 και 553 αντίστοιχα, που παραπέμπουν σε συνολικό πληθυσμό μεταξύ 2.000 και 2.500.

νότητα αυτή. Ο εξαιρετικά διακεκριμένος θεολόγος και ποιητής Tobiah ben Eliezer γεννήθηκε στην Καστοριά, προς τα τέλη του 11ου αιώνα, από την οποία και αναχώρησε κάποια στιγμή για να εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη (επίσης καστοριανός ήταν και ο γνωστός μαθητής του, Meir), ενώ άλλη ομάδα λογίων είναι γνωστή από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, για την ακρίβεια τέσσερις συγγραφείς λειτουργικής ποίησης (*prayer*) και ένας ακόμη από το πρώτο μισό του 15ου αιώνα²⁵. Επιπλέον, από την αλληλογραφία του Δημητρίου Χωματιανού (αρχές 13ου αιώνα) γνωρίζουμε την περίπτωση ενός Εβραίου της Καστοριάς, του Ισραήλ γιου του Αβραάμ, που βαπτίζεται Χριστιανός και λαμβάνει το όνομα Μανουήλ²⁶. Η περίπτωση του συγκεκριμένου προσηλυτισμού μάλλον μπορεί να σχετίζεται με τη γνωστή αντι-εβραϊκή πολιτική του Θεοδώρου Δούκα της Ηπείρου που υπήρξε κύριος της Καστοριάς και σύγχρονος του Δημητρίου Χωματιανού.

Σημαντική εξέλιξη που χαρακτηρίζει την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της Καστοριάς κατά τα τελευταία χρόνια πριν την οθωμανική κατάληψη της πόλης (1384 με 1385), και της προσδίδει κατά την περίοδο αυτή το στοιχείο της μεταβατικότητας, είναι η εισροή Εβραίων μεταναστών από την Ουγγαρία και τη Βαυαρία (γερμανόφωνων Ashkenazim) που εγκαθίστανται τότε στα Βαλκάνια, κυρίως στη σερβική επικράτεια, αλλά μερικοί φτάνουν ως την Καστοριά, θέτοντας τέλος στον έως τότε αποκλειστικά ρωμανίτικο χαρακτήρα της κοινότητας. Είναι μάλλον γνωστό ότι προκλήθηκαν εντάσεις μεταξύ των νεοαφιχθέντων Εβραίων και των ντόπιων με αντικείμενο τις λατρευτικές πρακτικές των τελευταίων.²⁷ Σημαντικό σε σχέση με την διαπραγμάτευση των δεδομένων για την εβραϊκή κοινότητα της Καστοριάς που ακολουθούν, είναι ότι αυτά αφορούν σε μία εποχή (γύρω στο 1445) που το εβραϊκό στοιχείο της πόλης δεν αποτελείτο αποκλειστικά από Ρωμανίτες.

Τα επιπλέον στοιχεία, που παρατίθενται εδώ για τους Εβραίους της Καστοριάς, προέρχονται, όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του άρθρου, από οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο, αναλυτικού τύπου (*mufassal tahrir defteri*), με καταγραφή της πόλης και της περιοχής Καστοριάς που χρονολογείται γύρω στο 1445 και αποτελεί ένα από τα παλαιότερα σωζόμενα κατάστιχα της Μακεδονίας. Το κατάστιχο αυτό εκδόθηκε το 1973 σε σλαβομακεδονική μετάφραση από τον Metodija Sokoloski, στα πλαίσια μίας σειράς μεταφράσεων ολόκληρων καταστίχων²⁸.

Η καταγραφή περιλαμβάνει το σύνολο των υπόχρεων φόρου κατοίκων της πόλης, συμπεριλαμβανομένων των Εβραίων, δίνοντας έτσι μία εικόνα αυτών από τα τελευταία χρόνια της παρουσίας τους στην Καστοριά, αφού σε λιγότερο από μία δεκαετία θα μεταφερθούν μαζικά στην Κωνσταντινούπολη. Ενδιαφέρον για την ιστορία της μετέπειτα εβραϊκής παρουσίας στην πόλη παρουσιάζουν οι επόμενες καταγραφές του πληθυσμού της. Τα κατάστιχα των ετών 1477 και 1519 δεν μνημονεύουν

25. Starr 1939, 59-60, 63, 205. Sharf 1971, 173. Bowman 1985, 62-3.

26. Pitra, 1891, 377-9.

27. Fine 1987, 450.

28. Sokoloski 1973, 76.

καθόλου εβραϊκή παρουσία και μόλις αυτό του 1530/31 καταγράφει εκ νέου εβραϊκό πληθυσμό, συνιστάμενο από νεήλυδες Σεφαρδαίτες²⁹.

Επιανερχόμενοι στα δεδομένα του 1445, καταγράφονται συνολικά 94 πρόσωπα από την εβραϊκή κοινότητα, που σε σύνολο 1072 καταγεγραμμένων προσώπων από ολόκληρο τον πληθυσμό της πόλης αποτελούν το 8.76% (η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της Καστοριάς είναι Χριστιανοί ενώ οι Μουσουλμάνοι απδτελούν την μικρότερη ομάδα με 22 νοικοκυριά). Οι 94 καταγεγραμμένοι Εβραίοι διακρίνονται σε 84 άνδρες επικεφαλής νοικοκυριών, έξη οικονομικά αυτόνομους άγαμους και τέσσερις χήρες, κατηγορίες που αντιστοιχούν σε κατά προσέγγιση πληθυσμό 400 με 450 ατόμων (ο αντίστοιχος αριθμός για το συνολικό πληθυσμό της πόλης είναι γύρω στους 4.500 με 5.000 κατοίκους)³⁰. Σε μεταγενέστερη φάση, η κατά προσέγγιση αριθμητική δύναμη της κοινότητας αυτής δε γίνεται γνωστή παρά πολύ αργότερα, αρκετά χρόνια μετά τη μετοίκηση στην Κωνσταντινούπολη. Για την ακρίβεια, στα κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης των ετών 1540 και 1545 η κοινότητα των καστοριανής καταγωγής Εβραίων παρουσιάζεται να έχει δύναμη 70 (ή 76) και 69 καταγεγραμμένων προσώπων αντίστοιχα. Βρισκόταν δηλαδή σε αριθμητικά επίπεδα κοντινά σε αυτά που παρουσίαζε έναν αιώνα νωρίτερα, όταν τα μέλη της δεν είχαν ακόμη απομακρυνθεί από την Καστοριά³¹.

Περισσότερα στοιχεία για τους Εβραίους κατοίκους της Καστοριάς από την καταγραφή του 1445, όπως οι οικονομικές και επαγγελματικές τους δραστηριότητες δεν αναφέρονται στο κατάστιχο, ούτε και το ποσό του φόρου που αντιστοιχεί στην κοινότητα. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ασχολούνταν με εμποροβιοτεχνικές δραστηριότητες, που ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένες στην Καστοριά, και εν μέρει με αγροτικές, όπως και στη Ζίχνα, στοιχείο στο οποίο συντείνει η πληροφορία από το 13ο αιώνα για τον Ισραήλ, κατόπιν Μανουήλ, που ήταν κάτοχος αμπελιού³².

Εκτιμώντας συνολικά αυτά τα νεοαξιοποιούμενα δεδομένα για τη Ζίχνα και την Καστοριά, μία πρώτη βασική συνεισφορά τους είναι ότι επιτρέπουν μία προσέγγιση του μεγέθους των κοινοτήτων αυτών έστω και σχετική, ιδίως αφού λάβουμε υπόψη ότι το ζήτημα της αριθμητικής δύναμης των εβραϊκών κοινοτήτων της βυζαντινής (ή πρώην βυζαντινής) επικράτειας είναι ελάχιστα γνωστό, και έως τώρα δεν υπήρχαν στοιχεία πέρα από τους αριθμούς που παρέχει ο Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης για τις κοινότητες που επισκέφτηκε ο ίδιος το 12ο αιώνα. Συστηματική καταγραφή αριθμητικών μεγεθών υπάρχει μόνο στα κατάστιχα της Κωνσταντινούπολης, του 16ου και 17ου αιώνα, αφού οι πληθυσμοί αυτοί έχουν πλέον απομακρυνθεί από τους τόπους καταγωγής τους. Σε μεθοδολογικό επίπεδο φαίνεται η συμβολή που μπορεί

29. Για συνοπτική παρουσίαση των δεδομένων των καταστίχων με αναφορά στο μακεδονικό χώρο συνολικά, βλ. Stojanovski 1981.

30. Sokoloski 1973, 76.

31. Για τα δεδομένα των καταστίχων της Κωνσταντινούπολης, βλ. Epstein 1980, 179.

32. Pitra 1891, 377-9. Για την εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα στην Καστοριά των μέσων του 15ου αιώνα, βλ. Sokoloski 1973, 71-7.

να προσφέρει η σύζευξη και παράλληλη χρήση βυζαντινών και οθωμανικών πηγών όταν τα εξεταζόμενα ζητήματα τοποθετούνται χρονικά στη μεταβατική εποχή του 14ου και 15ου αιώνα.

Η μεγαλύτερη συνεισφορά όμως των στοιχείων που χρησιμοποιούνται εδώ εντοπίζεται στον τομέα της ονομαστικής. Το αντικείμενο αυτό δεν έχει τύχει ακόμη ιδιαίτερης προσοχής, και όλες οι μελέτες οι σχετικές με τους Ρωμανίτες γενικά το προσπερνούν, κάτι που μάλλον οφείλεται στη γενική έλλειψη στοιχείων, αφού οι καταγραφές ανθρωπωνυμίων αναφερόμενων σε Ρωμανίτες είναι λίγες³³. Έτσι, τα σχετικά με τη Ζίχνα και την Καστοριά έγγραφα, των οποίων επιχειρείται η αξιοποίηση, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, αφού παρέχουν σύνολα ανθρωπωνυμίων που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία και ελληνικών ονομάτων εκτός από τα αναμενόμενα εβραϊκά-σημιτικά ονόματα της βιβλικής και γενικότερα της εβραϊκής θρησκευτικής παράδοσης. Στη Ζίχνα, σε σύνολο 34 καταγραμμένων προσώπων διακρίνεται το όνομα των 23 και από αυτούς οι 10 έχουν ελληνικό όνομα (Σταμάτης, Καλός, Ξένος, Λέων Σερριώτης, με επιφύλαξη Δρόσος, Ευδοκία, Αρχόντισσα, Καλή), οι 11 εβραϊκό (Σαμπάτις, Σελεμεγκίας, Σολομών, Ηλίας, Μαυΰσής, Δαβίδ, Άννα), ένας, ο Ευθύμιος Βαραχίας, φέρει και ελληνικό και εβραϊκό όνομα χρησιμοποιώντας το εβραϊκό ως επίθετο, και τέλος μία γυναίκα, η Φράγκα, φέρει όνομα που δεν εντάσσεται σε καμία από τις δύο κατηγορίες. Ιδιαίτερο σχόλιο μπορεί να γίνει για τον Σαμπάτι, του οποίου το όνομα αναγράφεται σε μορφή κοντινή της αυθεντικής (Shabthai) και όχι με τον εξελληνισμένο τύπο Σαββάτιος. Επίσης, ο Λέων ο Σερριώτης φαίνεται από το επίθετό του ότι κατάγεται από τις Σέρρες, κάτι που μπορεί να υποστηριχτεί ως εικασία και για τους υπόλοιπους Εβραίους της Ζίχνας και ενισχύεται από την κοντινή απόσταση των δύο πόλεων. Στην Καστοριά, από 94 καταγραμμένα πρόσωπα ελληνικό όνομα έχουν οι 11 (Σταμάτης, έξι περιπτώσεις, Ξένος, δύο περιπτώσεις, Λέων, Αρχώντισσα, Καλή), δηλ. η χρήση ελληνικών ονομάτων είναι περιορισμένη και παρατηρείται σε μικρό ποσοστό του συνόλου, σε αντίθεση με τη Ζίχνα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι τα παραπάνω ονόματα χρησιμοποιούνται πραγματικά στην ελληνική τους εκδοχή από τους φορείς τους. Η καταγραφή τους δηλ. σε ελληνική εκδοχή δεν είναι αποτέλεσμα αυθαίρετου εξελληνισμού από τους συντάκτες των κειμένων (μετάφραση δηλ. ενός σημιτικού ονόματος στο αντίστοιχο από πλευράς νοήματος ελληνικό ή απόδοση ενός ονόματος σύμφωνα με το κοντινότερο ηχητικά ελληνικό). Αυτό αποδεικνύεται και από την περίπτωση του ζιχνιώτη Σαμπάτι, που το όνομά του αποδίδεται ως έχει και όχι με την εξελληνισμένη μορφή Σαββάτιος, κυρίως όμως από το γεγονός της καταγραφής των ελληνικών

33. Σημαντική τεκμηρίωση σε αυτό τον τομέα μπορούν επίσης να παράσχουν τα ανθρωπωνυμικά δεδομένα των επιτύμβιων εβραϊκών επιγραφών, που κατά περιπτώσεις σώζονται σε ικανοποιητικό αριθμό, όπως αυτές της Πάτρας που έχουν ήδη μελετηθεί. Βλ. Bowman 1976, 49-75. Μουτζάλη 1995, 79, 83-4. Λαμπροπούλου 1999, 54 (σημ. 30).

ονομάτων στο οθωμανικό κατάστιχο της Καστοριάς, του οποίου οι Τούρκοι συντάκτες δεν είχαν κανένα λόγο να εξελληνίσουν σημαντικά ονόματα.

Η γενική αντίληψη σχετικά με τη χρήση ελληνικών ονομάτων από τους Ρωμανίτες συσχετίζει την πρακτική τους αυτή με το γεγονός της ελληνοφωνίας τους, μάλλον σα φυσικό επακόλουθο αυτής³⁴. Στο σημείο αυτό μπορεί να γίνει συσχέτιση με την διαπραγμάτευση του ίδιου θέματος από τον Rutgers αναφορικά με την υιοθέτηση λατινικών και ελληνικών ονομάτων από τους Εβραίους κατοίκους της Ρώμης των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων. Όπως επισημαίνει ο παραπάνω, η υιοθέτηση λατινικών ή ελληνικών ονομάτων δεν μπορεί να θεωρείται απλό επακόλουθο γλωσσικής αφομοίωσης αλλά αποτελεί σύνθετο φαινόμενο πολιτιστικής επίδρασης και του πλαισίου πρόσληψης της επίδρασης αυτής από τη μειοψηφούσα εθνοπολιτισμική ομάδα³⁵.

Σε ακολουθία των στοιχείων που παρατέθηκαν παραπάνω, μπορούν να γίνουν μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις πάνω σε αυτό το θέμα. Παρατηρούμε ότι παρά τη χρονική απόσταση των 100 και πλέον ετών που χωρίζει τις δύο καταγραφές και τη σχετικά μεγάλη γεωγραφική απόσταση μεταξύ Ζίχνας και Καστοριάς, η υιοθέτηση ελληνικών ονομάτων παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες ως προς τα ονόματα που επιλέγονται. Τα ονόματα που απαντούν στη Ζίχνα και στην Καστοριά είναι τα ίδια, είτε στην ανδρική είτε στη γυναικεία τους εκδοχή, με την εξαίρεση του Ευδοκία που δεν απαντάται στην Καστοριά. Φαίνεται ότι η επιλογή ελληνικών-βυζαντινών ονομάτων δεν γινόταν τυχαία και από το σύνολο των ονομάτων που κυκλοφορούσαν τότε, αλλά περιοριζόταν σε συγκεκριμένα ονόματα που ανταποκρίνονταν συμβολικά σε διάφορες εκφάνσεις του ηθικοθηρησκευτικού και πολιτιστικού υποβάθρου του εβραϊκού πληθυσμού. Τα περισσότερα από τα ονόματα αυτά, εκτός από το ανδρικό Λέων και το γυναικείο Αρχόντισσα, είναι πολύ διαδεδομένα και μεταξύ των Χριστιανών την ίδια εποχή. Το όνομα με τις περισσότερες αναφορές, το Σταμάτης, έχει αποτροπαϊκό συμβολισμό, καθώς δίνεται σε παιδί όταν τα προηγούμενα έχουν πεθάνει, είτε στο παιδί που οι γονείς επιθυμούν να είναι το τελευταίο³⁶. Άλλο ερμηνεύσιμο όνομα είναι το Λέων, ιδιαίτερα δημοφιλές όνομα μεταξύ όλων των εβραϊκών ομάδων, ασχέτως πολιτισμικού και γλωσσικού υποβάθρου, που σε ακολουθία της αναφοράς της Γένεσης: «...σκύμνος λέοντος Ιούδα», χρησιμοποιείτο ως συνώνυμο του Ιούδα (που παραπέμπει στο μυθικό γενάρχη της ομώνυμης φυλής του Ισραήλ από την οποία προήλθε το πρώτο εβραϊκό βασίλειο)³⁷. Τέλος, το γυναικείο Αρχόντισσα παραπέμπει στους επικεφαλής των εβραϊκών κοινοτήτων και αντιπροσώπους αυτών έναντι του κράτους, που ήταν επίσημα γνωστοί ως «άρχοντες»³⁸, και στο ενδοκοινοτικό κύρος αυτών. Στην κανονική της λειτουργία η λέξη θα χαρακτή-

34. Bowman 1985, 166.

35. Rutgers 1995, 139-75.

36. Λαΐου-Θωμάδακη 1987, 153, 156-7.

37. Γένεση 49:9. Στα έγγραφα της *Geniza* του Καΐρου, ο αντίστοιχος τύπος του ονόματος Λέων απαντά και στις αραβικές εκδοχές του: Asad και Siba, και στην εβραϊκή: Aryeh, βλ. Goitein 1978, 9.

38. Bowman 1985, 102.

ριζε τη σύζυγο κάποιου από αυτούς τους «άρχοντες», αλλά με συμβολική λειτουργία πλέον χρησιμοποιείται ως κύριο όνομα.

Σαν τελικό σχόλιο στη διαπραγμάτευση των δεδομένων για τον εβραϊκό πληθυσμό των δύο μακεδονικών πόλεων μπορεί να παρατεθεί μία προσπάθεια ερμηνείας του φαινομένου που επισημάνθηκε παραπάνω, δηλ. της μικρότερης αναλογίας ελληνικών ονομάτων μεταξύ των Εβραίων κατοίκων της Καστοριάς σε σχέση με αυτών της Ζίχνας. Με δεδομένη την επιφύλαξη για το αν το φαινόμενο αυτό έχει βάση αιτιολόγησης και δεν είναι τυχαίο, μία πρόταση εξήγησής του είναι απλά η υπενθύμιση του γεγονότος της παρουσίας των γερμανόφωνων Ashkenazim που είχαν ήδη φτάσει στην Καστοριά κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και συμβίωναν πλέον με τους Ρωμανίτες, σε άγνωστο ποσοστό, στα πλαίσια της εβραϊκής κοινότητας της πόλης. Θα είχε μάλιστα ενδιαφέρον να εξεταστούν τα εβραϊκά ανθρωπωνύμια της Καστοριάς από ειδικότερο μελετητή με στόχο των εντοπισμό των γερμανόφωνων κατοίκων μέσα από τα ονόματά τους. Υπάρχει όμως και η περίπτωση της χαμηλότερης δημοτικότητας των ελληνικών ονομάτων μεταξύ των ίδιων των Ρωμανιτών της πόλης, σε αντίθεση με τη νοοτροπία που επικρατούσε σε άλλες ρωμανίτικες κοινότητες, όπως π.χ. της Ζίχνας. Το ενδεχόμενο αυτό δεν θα μπορούσε παρά να είναι απότοκο της πνευματικής ανάπτυξης που κατά καιρούς χαρακτηρίζει την εβραϊκή κοινότητα της μεσαιωνικής Καστοριάς, όπως αυτή διαπιστώνεται από την ανάδειξη γνωστών λογίων. Πιθανό αποτέλεσμα του σχετικά υψηλού πνευματικού επιπέδου της κοινότητας ήταν και η προσκόλληση των μελών της σε παραδοσιακά πολιτιστικά πρότυπα, με συνέπεια τη μεγαλύτερη ανθεκτικότητα στις ελληνο-βυζαντινές επιδράσεις, κάτι που εκφράζεται και μέσα από την επιλογή των ονομάτων.

Κωνσταντίνος Μουστάκας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο
e-mail: kosmoustakas@yahoo.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Καλαϊτζάκης, Φ. 1993-94. Διάγραμμα της Ιστορίας των Εβραίων της Θήβας κατά το Μεσαίωνα. *Βυζαντινός Δόμος* 7: 23-27.
- Λαΐτου-Θωμαδάκη, Α. 1987. *Η Αγροτική Κοινωνία στην Ύστερη Βυζαντινή Εποχή*, μτφ. Α. Κάσδαγλη. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Λαμπροπούλου, Α. 1993. Μορφές Επικοινωνίας Εβραίων και Χριστιανών στην Πελοπόννησο κατά την Πρωτοβυζαντινή Περίοδο. Στο: Ν.Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο (Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου ΚΒΕ/ΕΙΕ, 4-6 Οκτωβρίου 1990)*. Αθήνα: ΚΒΕ/ΕΙΕ, 657-682.
- Λαμπροπούλου, Α. 1995. Η Εβραϊκή Παρουσία στην Πελοπόννησο κατά τη Βυζαντινή Περίοδο. Στο: Ε. Αβδελά και Ο. Βαρών-Βασάο (επιμ.), *Οι Εβραίοι στον Ελληνικό Χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη Μακρά Διάρκεια*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, 45-61.
- Λαμπροπούλου, Α. 1999. Οι Εβραίοι στην Πελοπόννησο κατά την Ύστεροβυζαντινή Περίοδο. Στο: *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου "Ο Ελληνικός Εβραϊσμός" (3-4 Απριλίου 1998)*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 33-63.
- Μουτζάλη, Α. 1995. Η Εβραϊκή Κοινότητα Πατρών κατά τους Βυζαντινούς και Μεταβυζαντινούς Χρόνους. Στο: Ε. Αβδελά και Ο. Βαρών-Βασάο (επιμ.), *Οι Εβραίοι στον Ελληνικό Χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη Μακρά Διάρκεια*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, 75-94.
- Μουτσόπουλος, Ν.Κ. 1986. Το Βυζαντινό Κάστρο της Ζίχνας: Συμβολή στη Μελέτη ενός Βυζαντινού Οχυρού Οικισμού στην Περιοχή του Στρυμώνα. *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων* 10: 163-338.
- Μπίχτα, Κ. 1997. Η Εβραϊκή Κοινότητα των Τρικαλών τον 16ο αιώνα και οι ασχολίες των μελών της. *Τρικαλινά* 17: 295-310.
- Asher, A. 1840. *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, 1. London.
- Balta, E. 1992. *Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century*. Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Beldiceanu, N. και P. S. Nasturel. 1983. La Thessalie entre 1454/55 et 1506. *Byzantion* 53: 104-156.
- Benbassa, E. και A. Rodrigue. 1995. *The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries*. Oxford.
- Bénu, L. (εκδ.). 1998. *Le Codex B du Monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès), 1: XIIIe – XVe siècles (Textes, Documents, Études sur le Monde Byzantin, Néohellénique et Balkanique 2)*. Paris: Association Pierre Belon.
- Bornstein-Makovetsky, L. 1992. The Social and Communal Organization of the Jewish Communities in Epirus during the Sixteenth Century. Στο: A.M. Ginio (επιμ.), *Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean World during the Sixteenth Century*. London: Frank Cass, 207-215.

- Boskov, V., M. Epstein και S. Andreev. 1990. *Ottoman Documents on Balkan Jews, XVIth-XVIIIth centuries*. Sofia.
- Bowman, S. 1976. A Corpus of Hebrew Epitaphs in Patras. *ΑΔ* 31/1: 49-75.
- Bowman, S. 1980. Jews in 14th Century Thebes. *Byzantion* 50: 403-409.
- Bowman, S. 1982. Jewish Epitaphs in Thebes. *Revue des Études Juives* 141: 317-330.
- Bowman, S. 1985. *The Jews of Byzantium, 1204-1453*. Alabama: University of Alabama Press.
- Ćirković, S. 1956. Jevrejski Danok u Vizantiskim Oblastima. *ZRVI* 4: 141-147.
- De Lange, N. 2000. Hebrews, Greeks or Romans? Jewish Culture and Identity in Byzantium. Στο: D.C. Smith (επιμ.), *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider (Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, Brighton March 1998)*. Aldershot: Ashgate / Variorum, 105-118.
- Emerton, J.A. 1993. Hebrew. Στο: B. M. Metzger και M. D. Coogan (επιμ.), *The Oxford Companion to the Bible*. New York – Oxford: Oxford University Press, 272-273.
- Epstein, M.A. 1980. *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Islamkundliche Untersuchungen 56). Freiburg.
- Fine, J.V.A. Jr. 1987. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Goitein, S.D. 1971. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, 2: The Community*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Goitein, S.D. 1978. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, 3: The Family*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Goodblatt, M. 1952. *Jewish Life in Turkey in the XVIth Century*. New York.
- Guillou, A. (εκδ.). 1955. *Les Archives de Saint Jean Prodrome sur le mont Ménécée* (Bibliothèque Byzantine, Documents 3). Paris: PUF.
- Heyd, U. 1953. The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century. *Oriens* 6: 299-314.
- Jacoby, D. 1993. Les Juifs de Byzance: Une communauté marginalisée. Στο: *Οι Περιθωριακοί στο Βυζάντιο* (Πρακτικά ημερίδας “Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας”). Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 103-154.
- Lemerle, P., A. Guillou, N. Svoronos και D. Papachryssanthou (εκδ.) 1979. *Actes de Lavra, 3: De 1329 à 1500* (Archives de l’ Athos 10). Paris: Lethielleux.
- Leon, H.J. 1960. *The Jews of Ancient Rome*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- Levy, A. (επιμ.) 1994. *The Jews of the Ottoman Empire*. Princeton NJ: Darwin – Washington DC: Institute of Turkish Studies.
- Lowry, H.W. 1986. From Lesser Wars to the Mightiest War: The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century. Στο:

- A.A.M. Bryer και H.W. Lowry (επιμ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*. Birmingham: Centre for Byzantine Studies – Washington DC: Dumbarton Oaks, 323-338.
- Pitra, J.B. 1891. *Analecta Sacra et Classica Spicilegio Solesmeni*, 4: *Juris Ecclesiastici Graecorum Selecta Paralipomena*. Paris-Rome.
- Rutgers, L.V. 1995. *The Jews in Late Ancient Rome: Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora* (Religions in the Graeco-Roman World 126). Leiden-New York: E.J. Brill.
- Sharf, A. 1966. Jews in Byzantium. Στο: *The World History of the Jewish People*, 2nd series 2: 49-68, 393-98, 455-66 (αναδημοσιευμένο στο: A. Sharf, *Jews and Other Minorities in Byzantium*. Jerusalem: Bar-Ilan University Press, 1995, 52-78).
- Sharf, A. 1971. *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*. London: Routledge & Kegan.
- Sharf, A. 1977. Byzantine Jewry in the Thirteenth Century. *Annual of the Bar-Ilan University* 14-15: 61-72 (αναδημοσιευμένο στο: A. Sharf, *Jews and Other Minorities in Byzantium*. Jerusalem: Bar-Ilan University Press, 1995, 148-159).
- Shmuelevitz, A. 1984. *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa*. Leiden: E.J. Brill.
- Sokoloski, M. (εξδ.). 1973. *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod*, 2: *Opsirni Popisni Defteri od XV vek*. Skopje: Arhiv na Makedonija.
- Starr, J. 1939. *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204* (Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie 30). Αθήνα.
- Stavroulakis, N.P. και T.J. Deviney. 1992. *Jewish Sites and Synagogues of Greece* Αθήνα: Talos Press.
- Stojanovski, A. 1978. *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod*, 4: *Opsiren Popisen Defter od XV vek*. Skopje: Arhiv na Makedonija.
- Stojanovski, A. 1981. *Gradovite na Makedonija od Krajot na XIV do XVII vek: Demografski Proucuvanja*. Skopje.
- Ursinus, M. 1986. An Ottoman Census Register for the Area of Serres of 859 H. (1454-55)? A Reconsideration of the Date of Composition of Tahrir Defteri TT 3. *SOF* 45: 25-36.

The Medieval Jewish Communities of Zichna and Kastoria: documentary evidence

KONSTANTINOS MOUSTAKAS

The idea to write this paper was born as I came through with documentary evidence concerning the Jewish population of two towns in Macedonia, Zichna and Kastoria, in the late Middle Ages. These data not only shed light to the Jewish presence in those two towns, they also contribute to the study of basic aspects of Jewish life in Byzantium. As those documents concern fiscal registrations, they provide a listing by name of the members of the particular communities. Thus they are very usefull to matters related to the demographic strength of the Jewish presence in byzantine provincial towns, as well as to the study of the onomastics of the Romanite Jews, i.e. the Greek-speaking Jews of Byzantium.